

STEFAN HEDLUND:

En Marshallplan för miljön i Östeuropa

I öststaterna har naturresurser under decennier betraktats som fria och outtömliga tillgångar. För att bemästra den oroväckande miljöförstörelsen i Öst behövs det import av teknik, som bara finns i Väst och därför kostar hårdvaluta, eller nedläggning av produktion, som säljs till Väst vilket indirekt kostar hårdvaluta.

En "Marshallhjälp" förefaller vara enda utvägen. Saneringspaketet måste kopplas till åtgärder som på sikt kan skapa en självbärande ekonomisk tillväxt, dels måste de kopplas till konkreta och väldefinierade projekt där användningen av tillförda resurser fortlöpande kan kontrolleras.

Stefan Hedlund är fil dr i nationalekonomi.

Miljöengagemang betraktades under lång tid som en aktivitet förbehållen individer med långt hår, märklig klädsel och problem med den personliga hygien. Så icke längre. De senaste årens allt allvarigare rapporter om hot mot vår omgivande naturmiljö har i grunden förändrat miljöhänsynens plats i den allmänna debatten. Det har i långt högre grad än tidigare blivit "rumsrent", för att inte säga respektabelt, att diskutera miljö. "Gröna" rörelser är på väg att bryta sig in i den etablerade politiken. Företag börjar intressera sig för produktion av och med miljövänlig teknik. Att tala om revolutionerande förändringar vore en klar överdrift, men tendenserna till omvärdering är både tydliga och starka, trots att påtagliga resultat kanske ännu saknas.

Viktigt att observera i sammanhanget är också att miljöengagemang håller på att bli allt svårare att placera i ett enkelt höger-vänster perspektiv. Den internationella miljöorganisationen Greenpeace är exempelvis värd stor respekt för de resultat man lyckats nå med sina högst seriösa om än utomparlamentariska metoder. Om vi emellertid bortser från de organiserade intressenas program och uppfattningar är det nog två frågor som framför andra engagerar gemene man: hur allvarlig situationen är, och om det fortfarande går att göra något åt den. Det finns på bägge dessa punkter god anledning att skilja ut de östeuropeiska länderna. I den nya "öppenhetens" fotspår har följt information om miljöförstörelse i Öst av en vidd som är i sanning oroväckande, och i takt med att bristen på konkreta resultat för den ekonomiska reformpolitiken blir allt tydligare, framstår också oförmågan att på egen hand klara även miljöns krav i en

allt klarare dager. Någon form av internationell hjälpinsats förefaller därför motiverad.

Ett välfärdsproblem

I viss mån är det naturligtvis så att miljöproblem är en åkomma som företrädesvis drabbar välfärdssamhället. När man i allt högre grad upplever sig ha fått sina grundläggande materiella behov tillfredsställda, är det logiskt att vända blicken mot en ökad konsumtion av renare luft, renare vatten och en grönare natur. Det är också

I Sovjet har naturresurser under decennierna betraktats som fria och outömliga tillgångar.

typiskt att företag som fått sina produkter klassade som miljöfarliga i västvärldens industriländer, ofta väljer att i stället marknadsföra dessa i tredje världens utvecklingsländer. Den enkla sanningen är att rika länder i större utsträckning än fattiga kan förhindra att deras medborgare skadas, förgiftas och går en för tidig död till mötes. Detta må vara en bister sanning, men det är icke desto mindre så det förhåller sig. Det är svårt att förespråka nolltillväxt och biodynamiska lågavkastande jordbruksmetoder i ett land där delar av befolkningen svälter och där drägliga bostäder och tillförlitliga vägar står högt på prioriteringsordningen. Naturligtvis finns det i dessa avseenden en gradskillnad mellan öststaterna och länderna i tredje världen, men om vi enbart ser till förmågan att avsätta resurser för just miljöskydd kanske skillnaden inte längre är så stor.

Mot en dylik bakgrund är det naturligt att det i västvärldens överflödssamhällen lämnas ett växande utrymme för miljöengagemang. Rent strukturellt sett finns det en allt större "plats" för miljödebatt. De proportioner som den *faktiska* miljödebatten har antagit under framför allt det senaste året kan emellertid inte förklaras med enbart denna typ av abstrakta resonemang. Snarare är det väl så att vi plötsligt har blivit medvetna om att det som är på väg att ske runt omkring oss inte bara är en fråga om lite uppstädning. Kanske är det faktiskt så, som en del röster i debatten förefaller vilja antyda, att det nu ytterst är vår överlevnad på jorden som står på spel?

Att vi håller på att förgifta vår naturmiljö är i och för sig inget nytt. Larmrapporter av olika slag har förskräckt oss under en lång rad år, alltifrån globala katastrofer som rör ozonlager, drivhuseffekter och försvinnande regnskogar, till mera lokala problem som försurning, skogsdöd och övergödning av sjöar och vattendrag. Även de mellanstatliga problem som följer av att vissa länder "exporterar" sina föroreningar har uppmärksammats och diskuterats. Ändå tycks det idag finnas en ny känsla av brådska, av att miljöproblemen är på väg att accelerera i en sådan takt att det helt enkelt snart kan komma att bli för sent att göra något.

Miljömedvetandet tycks idag präglas av ett betydande element av chock, understruket av den gångna sommarens mycket tydliga reportage om säldöd och algdöd i vår omedelbara närhet. Av central betydelse för framställningen i denna artikel är att en liknande känsla av chock och apokalyps snabbt håller på att breda ut sig i sovjetiska media. I början av 1988

bildades en statlig kommitté för miljövard (Goskompriroda), och detta har uppenbarligen tagits som en officiell sanktion för att verkligen gå till botten med de miljöproblem som tidigare har förnekats eller förtigits. Den bild som här framtonar är i sanning inte vacker, och det är lätt att förstå den känsla av panik som präglar artiklar och uttalanden av sovjetiska intellektuella.

Jag har tidigare i ett par uppmärksammade artiklar på *Dagens Nyheter*s debattsida (27 augusti och 10 oktober 1988) pekat på att miljökrisen i Öst är akut och att förutsättningarna för att man av egen maskin skall klara av att reda ut dem är så små att en Marshall-plan av något slag förefaller vara den enda rimliga utvägen. Det politiskt känsliga i detta förslag illustreras av att man från sovjetiskt håll låtit två tämligen högt uppsatta personer gå i svaromål (DN debatt, 17 november 1988). De argument som här framförs är emellertid av en sådan art att man snarare får anledning att misströsta än att känna förhoppning beträffande den sovjetiska beredskapen att möta de i viss mån helt nya krav som miljökrisen nu ställer på såväl produktion som sanering. Dilemmat ligger inte bara i att de centralstyrda planekonomiernas inre logik bygger på att naturen kan och bör "mobiliseras" och "betvingas". Kanske än viktigare är den psykologiska prägling av beslutsfattarna som har följt av att naturresurser under decennier har betraktats som "fria" och outtömliga tillgångar.

Planekonomiernas dilemma

Det hävdades länge att miljöförstörelsen var ett problem som hörde den degenere-

rade och undergångsdöma kapitalismen till. Profitmaximerande kapitalägare exploaterade människor och natur med samma brist på hänsyn för annat än det egna bankkontot. Central planering av den långsiktiga ekonomiska utvecklingen, styrd av ett parti som representerar den arbetande befolkningens intressen, sågs som det enda sättet att undvika en sådan exploatering. På denna punkt, liksom beträffande många andra tidigare ideologiska tvistefrågor, har Michail Gorbatjevs politik för *glasnost*, eller öppenhet, medfört en radikal omsvängning. De tidigare pretentionerna på socialismens överlägsenhet har ersatts av tal om gemensamma problem.

De tidigare pretentionerna på socialismens överlägsenhet har ersatts av tal om gemensamma problem.

I en artikel om hoten mot den sovjetiska miljön, publicerad i den viktiga tidskriften *Novyj Mir* i juli 1988, skriver akademiledamoten Andrej Monin följande: "Amerikanerna förstörde sina Stora sjöar – Eire, Ontario, Huron, Michigan, Superior. Privata företag gjorde *business*. Men nu har man även där tagit avgörande steg, föreningen minskar. Men hur är det hos oss? Vem är det som gör *business* här? Gosplan? Vem är betjänt av profit? Skogsministeriet?" Monin riktar sig inte bara mot gamla dogmer, utan i än högre grad mot de byråkratiska strukturer som fortfarande står i vägen för seriösa försök att hindra ytterligare miljöförstörelse. Hans framställning är frän, men samtidigt också typisk för det intellektuella debattklimatet i Sovjet idag.

Andra talesmän på den sovjetiska sidan besjålas emellertid av något annorlunda ambitioner. I sitt svar på mina tidigare artiklar på *Dagens Nyheter*s debattsida, skriver Viktor Kostin, från den nybildade statliga miljökommittén, och Sergej Roginko, från vetenskapsakademiens likaledes nybildade institut för Europafrågor, följande: "Skall man vara objektiv, kan ekologiska problem uppstå både i en centralstyrd ekonomi och i ett fritt marknadssystem. Insikten om problemet blir inte bättre om vi bara skyller på det ena

Kålsuperiets tal om att problemen är gemensamma bortser från att deras rötter är väsentligen annorlunda.

systemet. Och det för oss inte närmare en lösning. Det är dags att äntligen avstå från ömsesidiga förebråelser och gå över till gemensamma aktioner."

Detta kan ju vid ett första påseende förefalla nobelt, men vid ett närmare skärskådande framtonar en rad märkligheter. Det är förvisso bra att man från sovjetiskt håll nu erkänner att det även i socialistiska länder kan förekomma tågurspårningar, översvämningar och miljöföroreningar, men detta erkännande hade varit betydligt mera klädsamt om man inte hade kopplat det till vulgärt kålsuperi. För egen del kan jag inte erinra mig någon i Väst som seriöst har hävdats att miljöproblem är något som endast hör socialismen till, att blotta tanken på miljöbrott skulle vara de goda kapitalisterna främmande. Snarare är det väl så att det under tämligen lång tid har förts en skarp debatt i Väst om just kapitalismens avigsidor. Kostins

och Roginkos insinuation om "ömsesidiga förebråelser" är ett klassiskt exempel på sovjetisk arrogans. Under sken av att ta ett steg tillbaka, genom att erkänna tidigare förlöpsler, försöker man samtidigt ta ett steg framåt, genom att tillskriva kapitalisterna en uppfattning som mig veterligen aldrig har framförts.

Lika klassiskt är deras försök att blanda bort korten genom att hävda att "insikten om problemet inte blir bättre om vi bara skyller på systemet". Envar som avser att ta de sovjetiska propåerna om gemensamma aktioner på allvar torde väl omedelbart inse att det endast är genom att förstå hur respektive "system" har skapat sina miljöproblem som vi kan hoppas att uppnå en lösning. Kålsuperiets tal om att problemen är gemensamma bortser från att deras *rötter* är väsentligen annorlunda. Visserligen spelar det föga roll för ett barn som drabbas av kolera om vattnet han badat i varit förorenat av en kapitalist eller en kommunist, men för dem som sätts att städa upp har denna skillnad en avgörande betydelse. Om vi inte förstår reglerna för beslutsfattande, och vilka grundläggande drivkrafter som styr företags och politikers agerande, kan vi inte heller hoppas att i någon väsentlig grad påverka detta agerande. Ett kålsuperi som drivs så långt att man hävdar att kapitalistiska och kommunistiska företag bär sig åt på samma vis åstadkommer föga mer än att skölja ut barnet med badvattnet.

En central ingrediens i det sovjetiska nytänkandet på utrikespolitikens område är att distinktionen mellan Öst och Väst skall ersättas av ett gemensamt "all-europeiskt hus". Kostin och Roginko resonerar helt i linje med dessa tankegångar då

de övergår till att föreslå möjliga åtgärder för att rädda miljön: "Det måste till en flerskiktad struktur av förbindelser mellan organ, planer, program, konsultationer och aktioner som förenar alla länder i Europa och tryggar alla former av säkerhet i vår världsdel, inklusive den ekologiska." Återigen försöker man blanda bort korten. Om det är något vi *inte* behöver idag så är det väl just mera byråkrati, och framför allt då sådan som präglas av sovjetisk byråkratisk filosofi. Att döma av Michail Gorbatsjovs upprepade uttalanden om den egna byråkratins agerande i det egna landet borde han vara helt på min sida i denna fråga.

Egentligen är ju problemet nästan kusligt enkelt. Det kan sägas bestå av två fakta och tre slutsatser, samtliga odisputabla. *Faktum ett* är att samtliga världens länder har drabbats hårt, om än i varierande grad, av olika slags miljöproblem. *Faktum två* är att det på vissa håll via luft och vatten förekommer en oönskad "export" av miljöföroreningar. *Slutsats ett* är att miljö-krisen nu har gått så långt att snabba och betydande åtgärder måste till om irreversibla processer skal kunna undvikas. *Slutsats två* är att det krävs ett internationellt samarbete för att begränsa den oönskade exporten av miljöföroreningar. *Slutsats tre* är att de länder som inte av egen förmåga klarar av att sanera sin egen miljö behöver hjälp med detta.

Jag har mycket svårt att förstå vad de sovjetiska förslagen om ett "all-europeiskt hus" kan bidra med här. Ponera att det inträffar en miljökatastrof i Västtyskland. Vilken roll skulle det all-europeiska huset kunna spela i en sådan situation? Kostin och Roginko talar om "internationella mobila enheter" med "toppmodern

utrustning". Är tanken ett en polsk-bulgarisk insatsgrupp med sovjetisk spets-teknologi skall rycka in och städa upp tyskarnas röra? Är det inte snarare så enkelt att varje land självt har det primära intresset av att skydda sin egen miljö, och av att städa upp om olyckor sker? Jag har mycket svårt att förstå vad en "flerskiktad struktur av förbindelser" egentligen har att skaffa i detta sammanhang. Export av miljöföroreningar är naturligtvis ett undantag från regeln att envar ser om sitt

---

Miljöproblemet blir i sin förlängning även till ett säkerhetspolitiskt problem, vilket torde bredda kretsen av intressenter i sökandet efter en lösning.

---

hus, men vad internationella överenskommelser beträffar finns det redan sådana, och lämpliga kanaler för vidare diskussioner existerar.

Det är när vi kommer in på frågan om hjälp till dem som inte klarar sina egna miljöproblem som det uppstår svårigheter. I grunden är egentligen även denna fråga enkel och lättfattlig. Sanering av miljö kräver reningsanläggningar, miljövänlig teknik, minskad kemikalieanvändning inom jordbruket, total nedläggning av viss produktion, o s v. Den systemskiljande dimensionen är att många av dessa insatser antingen kräver import av teknik som bara finns i Väst, och därför kostar hårdvaluta, eller nedläggning av produktion som säljs i Väst, vilket indirekt kostar hårdvaluta.

Det sovjetiska förslaget om bildande av en all-europeisk ekologisk fond måste ses

mot denna bakgrund. Att man från öststaternas sida på ett konstruktivt sätt skulle kunna bidra till att göra en sådan fond till ett effektivt organ är trovärdigt endast om vi betraktar förslaget ur en politisk synvinkel. Om vi nämligen genom tal om all-europeisk samverkan kan blanda bort korten, så att det rena inslaget av bistånd — från Väst till Öst — kan grumlas, då framstår saken i en helt annan dager. Frågan blir då inte längre vad den reellt existerande socialismen kan göra för att bota miljöproblemen i Väst, utan snarare i vad

---

Valet står inte mellan en stark och en svag Sovjetunionen, utan mellan en svag och aggressiv eller en stark och fredlig Sovjetunionen.

---

mån östsidans politiska blockeringar mot att acceptera hjälp kan luckras upp, så att folken i dessa länder kan räddas undan sjukdom och för tidig död. Med sådana medel löser vi emellertid endast halva problemet. Kvar står frågan om man i Väst faktiskt är beredd att *erbjuda* någon hjälp. Finns det egentligen några seriösa skäl som talar för att vi bör hjälpa till med en uppstädning?

Varför hjälpa?

Det enklaste svaret på denna fråga är naturligtvis att "vi" måste hjälpa till därför att "de" inte på egen hand klarar av en sanering. Ett sådant svar utgår emellertid ifrån att vi faktiskt har ett intresse av att Östeuropa inte skall förgås, och det är kanske inte helt säkert att något sådant faktiskt finns, åtminstone inte om det är förenat med en konkret prislapp. Om vi

bortser från rent altruistiska hänsyn, som väl mycket sällan brukar prägla internationell politik, finns det då några rent egoistiska skäl till att satsa på en Marshall-plan av något slag?

Ett argument som här ligger nära till hands går ut på att vi har ett egenintresse av att sanera miljön även i andra länder, helt enkelt därför att alla miljöproblem till syvende och sist blir gemensamma för oss alla. Tyvärr är detta ett argument med tveksam bärkraft. Invändas kan att det vanligen blåser från Väst till Öst, vilket gör att det från svensk horisont sett är betydligt mera angeläget att sätta politiskt tryck på Västtyskland och Storbritannien, än att investera i Sovjetunionen och Polen. Om vi emellertid ser till Östersjön, förefaller det vara tämligen klart att pengar som satsas på ytterligare rening av utsläpp från vårt eget land är direkt bortkastade jämfört med den effekt de skulle kunna få om de satsats på att begränsa utsläppen från Polen och Baltikum. Genom sin speciella natur är östersjöproblemet relativt lätt att argumentera för. Det är mycket en fråga om internationellt samarbete, om att befrämja dokumentation av existerande problem och om kontroll av efterlevnad av ingångna avtal.

Betydligt svårare är frågan om vi egentligen har anledning att bry oss om Centralasiens framtid, eller om förgiftningen av floden Volga? Här finns inga direkt påtagliga konsekvenser för Sverige, eller för något annat västland. Om vi emellertid skådar in i framtiden, kommer saken i en väsentligen annorlunda dager. Om ingenting görs, d v s om vi helt enkelt skriver fram nuvarande utvecklingstendenser med 10–20 år, tornar det på horisonten upp sig en synnerligen allvarlig bild. Vi

kan här se svält och undernäring, till följd av att vissa jordbruksområden permanent slås ut, epidemier och starkt ökande barnadödlighet, till följd av att dricksvattentäkter förgiftas, och kanske även folkvandringar, till följd av att vissa områden blir permanent obeboeliga.

Det rör sig här på intet sätt om att måla fan på väggen. Situationen är precis så allvarlig, och i vissa områden, framför allt södra Polen och norra Uzbekistan, är det kanske redan idag för sent. Det torde knappast behöva påpekas vilka konsekvenser en sådan utveckling oundvikligen måste få, i termer av social oro och politisk instabilitet. Miljöproblemet blir därmed i sin förlängning även till ett säkerhetspolitiskt problem, ett faktum som väl torde bredda kretsen av intressenter i sökandet efter en lösning.

Ett realistiskt paket

En grundförutsättning för att det skall vara meningsfullt att ens argumentera för någon form av hjälpinsatser för att rädda miljön i Öst är att det finns rimliga utsikter för att hjälpen skall få åsyftad verkan. Ingen torde vara intresserad av att endast låta goda pengar följa dåliga. Härav följer två sammanhängande men principiellt annorlunda krav. Dels måste ett saneringspaket kopplas till åtgärder som på sikt kan skapa en självbärande ekonomisk tillväxt, dels måste det kopplas till konkreta och väldefinierade projekt, där användningen av tillförda resurser fortlöpande kan kontrolleras.

Ett grundläggande dilemma för Gorbatsjovs *perestrojka*, som har observerats i både Öst och Väst, är att det inte finns några materiella incitament för individerna

att anstränga sig. Så länge det inte finns varor i butikerna är ökade rubelinkomster av föga värde, och så länge ingen anstränger sig blir det inte heller fler varor i butikerna. Att satsa på en betydande import av konsumtionsvaror skulle vara ett sätt att bryta denna onda cirkel, men en sådan politik riskerar att bli en mycket dyrbar affär. Som ett resultat av de gångna decenniernas politik finns det i den sovjetiska ekonomin ett betydande inflationsöverhäng, i form av ett berg av sparade papperspengar som väntar på varor. En betydande import av konsumtionsvaror från Väst skulle därför *de facto* innebära

---

Man måste samtidigt lyckas mobilisera resurser i Väst och bryta ner politiska blockeringar i Öst.

---

att den sovjetiska regimen tillåter en "växling" av värdelösa pappersrubler mot knapp hårdvaluta, en operation som man på egen hand har dåligt råd med. Krediter som beviljas för sådana ändamål får därmed av nödvändighet en klar karaktär av "hjälp", och vi återkommer därmed till frågan om *varför* vi skulle lämna ett sådant bistånd.

Ett gammalt klassiskt argument rörande förbindelserna mellan Öst och Väst är att all form av hjälp till Sovjetunionen direkt eller indirekt kommer att stärka den sovjetiska krigsmakten, och att vi därför av rent säkerhetspolitiska skäl under fredstid måste föra "krig" mot den sovjetiska ekonomin. Bojkotter, sanktioner och exportförbud för känslig teknologi motiveras ofta på dylika grunder. Denna argumentation bortser emellertid från att varje form av yttre hjälp som har någon på-

taglig inverkan på den sovjetiska ekonomins funktionssätt knappast kan undgå att samtidigt påverka det sovjetiska samhällets funktionssätt. Enligt denna linje, vars främste förespråkare har varit Henry Kissinger, står valet inte mellan en stark och en svag Sovjetunion, utan mellan en svag och aggressiv eller en stark och fredlig Sovjetunion. Resonemanget är naturligtvis starkt förenklat, men den bärande principen har avgörande betydelse.

I detta perspektiv skulle nämligen ett aktivt miljösamarbete, byggt på konkreta åtgärder inom ramen för väl definierade samarbetsprojekt, kunna få mycket positiva konsekvenser. Dyliga projekt skulle kunna leda till tekniköverföring, till kompetensuppbyggnad och till ekonomiska spridningseffekter i form av lokal upphandling. Vidare skulle ett ökande antal beslutsfattare exponeras för de villkor och krav som präglar affärsumgänge i Väst, varigenom ännu ett viktigt hinder i vägen för en reformprocess skulle kunna reduceras. Om vi koncentrerar oss på Sovjetunionens periferi – i första hand Baltikum – får miljöproblematiken dessutom en viktig politisk dimension. Ett centralt drag i denna bild är nämligen att de sk folkfronter som går i spetsen för de baltiska sovjetrepublikernas pågående försök att vinna ett större mått av oberoende från Moskva tar mycket av sitt ursprung just ur gröna rörelser. Aktiva in-

satser för att lösa miljöproblemen skulle stärka de lokala makthavarnas legitimitet och därmed bidra till att återskapa det samhällskontrakt – mellan styrande och styrda – som realsocialismens ”stagnationsår” så effektivt lyckades raseras.

Även ifråga om de övriga östeuropeiska staterna skulle liknande insatser kunna tänkas. I fallet Polen finns exempelvis redan på planeringsstadiet ett konkret projekt för sanering av floden Visla. En grupp svenska experter arbetar här med vad man kallar *debt-for-nature-swap*, ett projekt som i korthet går ut på att man – till kraftig rabatt – köper upp delar av Polens hårdvalutaskuld och sedan låter den polska staten ”betala av” genom att ställa upp med lokala resurser för miljösanering.

Den grundläggande frågan är och förblir naturligtvis om det faktiskt *går* att göra något, och här vill jag på intet sätt hävda att det finns några konkreta svar. Det polska exemplet visar att man kan komma långt med fantasi, men det representerar naturligtvis ingen patentrösning. En reell lösning på miljökrisen i Öst kräver att man samtidigt lyckas mobilisera resurser i Väst och bryta ner politiska blockeringar i Öst. Uppgiften är förvisso inte enkel. Det förmodligen enda som förefaller vara helt säkert i detta sammanhang är dock att om vi *inte* gör någonting så *kommer* det att bli för sent.